

סיומת מיוחדת לכינוי הנסתר החבור (לצורות הריבוי) בתרגומי המגילות על פי מסורת תימן

דברי רקע

מסורת הלשון הארמית הנהוגה בפיהם ובכתביהם של יהודי תימן זכתה בדורות האחרונים למקום של כבוד בחקר הדיאלקטולוגיה הארמית. במחקרים רבים הוכח מעמדה המרכזי של מסורת תימן בלימוד הבלשני של הארמית התרגומית ושל הארמית הבבלית, ונראה כי מסורת זו עולה באיכותה על מרבית מסורות הלשון העומדות לרשותנו.¹ ההכרה במעלותיה של מסורת תימן תרמה רבות להעמקת הידע על ניבי הארמית,² אך נדמה כי בשעה שמרכז תשומת לב החוקרים היה נתון לכתבי היד של תרגום אונקלוס ותרגום יונתן לנביאים ובמידה רבה גם למסורת ההגייה של התלמוד הבבלי, החטיבה התרגומית השלישית, הלוא היא חטיבת התרגומים הארמיים לספרי הכתובים, נדחקה לקרן זוית.³

התרגומים הארמיים לחמש המגילות העומדים במרכז עיוננו נכללים ברובד הלשון המכונה "ארמית יהודית ספרותית מאוחרת". אתם נמנים תרגומי ספרי אמ"ת, התרגום המיוחס ליונתן, מרבית התוספות ה"ירושלמיות" לנביאים, ספר טוביה, צוואת לוי מן הגניזה וכיו"ב. התכונה הבולטת ביותר המאפיינת את שלל החיבורים הללו היא עירוב הלשונות העמוק המצוי בהם. עיון באוצר מילותיהם ובמערכת הצורות הנהוגה בהם מעמידנו על מציאות לשונית מורכבת שבה יסודות מערביים מחד ויסודות מזרחיים

- * תודתי נתונה למונ"י פרופ' דוד טלשיר ופרופ' אלישע קימרון וכן ל ידידי ד"ר אלכסיי יודיצקי על הערותיהם המועילות ועצותיהם הטובות.
1. ראה למשל דלמן, דקדוק, עמ' 74-75; מורג, ארמית במסורת תימן; מורג, עיונים; מורג וקארה, שם העצם. לסיכום מעלותיה של מסורת תימן, העבריות והארמיות, ראה כעת יעקב, תבניות תצורה, במיוחד עמ' 37-42.
 2. עם זאת באחרונה קמו מערערים על מהימנות מסורת ההגייה התימנית לתלמוד הבבלי. בראש ובראשונה ראה את ביקורתו הנוקבת של מורגנשטרן (הערות למסורת ההגייה התימנית; מחקרים בארמית יהודית בבליית). הסתייגות חלקית תמצא גם אצל ברויאר (שם העצם, עמ' 139), המציין כי "לעתים נתפשטה במסורת תימן צורה שאינה מקורית בארמית הבבלית דווקא משום חירותו של המסרן".
 3. לדיון נרחב על מסורת תימן לתרגומי הכתובים ותיאור מפורט של כתבי היד והמהדורות המדעיות ראה מרינו, מסורת תימן.

מאידך דרים בכפיפה אחת. עובדה זו הובילה רבים להניח, שלשון תרגומי הכתובים ובכללם התרגום המיוחס ליונתן היא לשון מלאכותית המשקפת עירוב לא טבעי של מקורות ספרותיים אחרים; אלא שבאחרונה נטען, כי לשון זו היא לשון ספרותית בעלת כללים מגובשים ורצף של תכונות מילוניות ודקדוקיות המייחדים אותה משאר ניבי הארמית.⁴

במאמר שלפנינו אבקש לדרון בסימן חיוניות בלשון תרגומי המגילות, שלפי שעה אין כדוגמתו אלא בכמה כתבי יד תימניים קדומים. בכתבי היד התימניים לתרגומי חמש המגילות יש שנמצא סיומת קניין משונה לגוף הנסתר – אִי כנגד הסיומת הארמית הידועה – וְהִי. חכמי הלשון מיעטו להתייחס לסיומת זו, ונדמה שעד עתה לא עמדו על מלוא היקפה ועל מהימנותה. בדומה לתכונות לשון אחרות המאפיינות את התרגומים המאוחרים למקרא אף התופעה הנדונה כאן נדחתה על ידי החוקרים, תוך ייחוסה להשפעת מעתיקים ונקדנים שאינם בקיאים דיים בלשון היוצאת תחת ידם.⁵ כפי הנראה מורג הוא החוקר היחיד שהכיר במהימנות התופעה, אם כי מסתבר שהיקפה נעלם גם מעיניו. מורג העיר בקצרה על הצורות אִי וְהִי וְשִׁבְלֹוי בכתבי היד של תרגום איכה (לא הזכיר תרגום אחר), והציע לראות בהן עדות נוספת לתהליך הדיפתונגיזציה במסורת תימן.⁶ במאמר זה אעמיד על מהימנותה של הצורה הזאת, ובעקבות הערתו של מורג אציע הסבר מקיף לדרך היווצרותה על פי חוקי הגה ותצורה הנהוגים בניבי הארמית.

הצגה

כידוע לכל המהלך בשבילי הארמית, הצורן – והי שברכות הימים נתגלגל ל – וִי הוא כינוי הנסתר הדבוק לשמות עצם ולמילות יחס בריבוי דקדוקי, כגון רגלוהי = רְגְלוֹי.

4. להגדרת טיב הניב הארמי המשמש בתרגומי הכתובים ראה קוק, המיוחס ליונתן, עמ' 266 – 282; קאופמן, המיוחס ליונתן.
5. דלמן (דקדוק, עמ' 80, 204) תלה את הופעת הכינוי ביד לא נאמנה של מעתיקים. הוא התקשה בהסבר הצורות אִי, עִבְבֹוי, מְוִי, ולבסוף הגדירן כצורות שלא הובנו כהלכה (בלשונו: Mißverständene Formen sind). נראה שגם לויאס התייחס כביטול לסיומת החריגות. במבוא לדקדוקו (עמ' 23) התייחס לניקודי נועות /o/ מקורית, והעיר כי "בכ"י התלמוד נמצא במקורים את הנקוד אִי (קפ"ט ג.) [כנגד o] ובתרגום לשיה"ש אִי או אִי. סיבת הדבר היא חסרון ידיעת המנקדים" (ההדרגה שלי, א"א). על פניו נדמה כי כיוון בדבריו לדוגמות הרבות שאיתרנו בתרגום שיר השירים. גישה מעט שונה נוקט ואן היידה. ואן היידה (תרגום איכה, עמ' 170) ליקט את מגוון הערויות לתופעה בכתבי היד התימניים של תרגום איכה, אך נמנע מהצעת הסבר או מקביעה מהותית באשר לטיב התופעה. בדינוני בחילופי התנועות e/o (עמ' 134) במסורת תימן רמז היידה לזיקה כלשהי לדרכי הגיית כינוי הנסתר, אך כפי שנראה בהמשך העיון (במיוחד הערה 32), השערתו איננה מחויבת המציאות. ראה גם מרינו, מסורת תימן, עמ' 298, 310–311.
6. מורג, ארמית במסורת תימן, עמ' 112 (הערה 104). לא דייק כשציטט שִׁבְלֹוי. נדרש: שִׁבְלֹוי.

שתי הסימנות החלופיות לזכר גוף שלישי מכוונות להגייה *oy-ohi* בהתאמה, והן הרווחות במרבית הדיאלקטים של הארמית.⁷ כך למשל בארמית מקראית ובתרגום אונקלוס מתועד הכינוי החבור –וְהִי, בארמית יהודית ארץ ישראלית בדרך כלל – וי, ואילו בתרגומי הכתובים הכתיב הפונטי –וי והכתיב ההיסטורי –והי משמשים בערבוביה.⁸ לאור כל זאת הדעת נוטה להניח, כי בבואם לנקד את סופית הנסתר בתרגומי המגילות ידבקו מנקדי כתבי היד בהגייה הארמית השכיחה כל כך והמקובלת עליהם הן במסורת הבבלית החיה שבפיהם⁹ והן במסורת קריאתם את התרגומים הארמיים ממשפחת אונקלוס.

אולם לאמתו של דבר עיון במהדורות ובכתבי יד חושף, כי לצד הכינוי הרגיל –וְהִי/וְהִי¹⁰ מתקיים במסורת התימנית לתרגומי המגילות מימוש יוצא דופן המתאפיין בהופעת דיפונג מחרוש /aw/ שאליו נלווית תנועה סופית e. והרי העדויות:¹¹

מראה מקום	ציטוט	חילופי נוסח / הערות
שה"ש א 122	על יִדְוִי דמשה ספרא רבא	ה יִדְוִי ¹³ (צילום)
א 6	ולא אזלית בְּנְמוֹטְוִי ולא נטרית פקודיה	גהו בְּנְמוֹטְוִי; ד בְּנְמוֹטְוִי
א 7	בְּנְוִי דעשו וישמעאל	

7. לרשימה ממצה של כינויי הנסתר בניבי הארמית השונים ותהליכי התפתחותם ראה פסברג, דקדוק, עמ' 117, 119. לדרכם של תרגומי הכתובים למיניהם ראה קוק, המיוחס ליונתן, עמ' 274.
8. קאופמן (המיוחס ליונתן, עמ' 367) רואה בסיומת –וי לציון זכר גוף שלישי אחד מסימני ההיכר של "הארמית היהודית הספרותית המאוחרת". עם זאת הוא מוסיף, שבחלוף הימים הלכו והתרכבו הכתיבים ההיסטוריים בעקבות פעולות המעתיקים (בייחוד בתרגומי המגילות "בגלל שימושם בבית הכנסת").
9. ראה מורג וקארה, שם העצם, עמ' 344; אפשטיין, דקדוק, עמ' 123. מצד שני, כפי שהעיר ברויאר (שם העצם, עמ' 132), עלינו לדייק ולומר שכינוי זה נדיר יחסית, שהרי בארמית הבבלית הכינוי –יה מצטרף גם לשם המסתיים בתנועה.
10. לכאורה גם הניקוד –וְהִי מעורר קושי. השווה דלמן, דקדוק, עמ' 80; לעומת היידה, תרגום איכה, עמ' 171. להסבר מפורט ראה בהמשך (בייחוד הערה 34).
11. בעמודה "ציטוט" הובא נוסח גוף המהדורה הנבדקת אלא אם כן צוין אחרת. הסימן ↓ מורה על המשך ישיר של הציטוט בדוגמה התוכפת. בעמודה "חילופי נוסח" מאוזכרות הצורות מן האפרט השונות בהכרח מהגוף. בחלק נכבד מהמקרים נבדקו תצלומי כתבי היד.
12. בהסתמך על מהדורת מלמד, תרגום שיר השירים. כמו כן נבדקו צילומי שלושה כתבי היד ששימשו יסוד במהדורת: כ"א (1302 = גוף המהדורה), כ"ב ב וכ"ג ה. מצאתי במקומות שונים חוסר דיוק והשמטות מהותיות לענייננו. בעיקרו של דבר מלמד לא היה עקיב בציון המכפל (למשל יִדְוִי) ובקביעת מיקום התנועה במקרים כדוגמת יִדְוִי / יִדְוִי. וראה הערות בכל אתר ואתר.
13. במהדורת מלמד כ"ה ה איננו באפרט. בדיקת צילום כ"ה ה מורה: יִדְוִי (דגש). בהמשך הדיון נעמוד על חשיבות העדויות מסוג זה.

מראה מקום	ציטוט	חילופי נוסח / הערות
א 9	ובעא לשנקותהון בַמְוִי דימא ↓	גהו בַמְוִי; ד בַמְוִי
א 9	דאשתנקו פרעה וסוֹוֹתיה רְתִיכְוִי ¹⁴ ↓	ג רְתִיכְוִי; ד רְתִיכְוִי; הו רְתִיכְוִי
א 9	וְרִשְׁוִי ¹⁵ ↓	ד וְרִשְׁוִי; הו וְרִשְׁוִי
א 9	אלולא משה נבייא דפרס נְדְוִי בצלו	ב יְדְוִי (צילום)
א 14	ותרין לוחי אבנין בְּנְדְוִי ¹⁶ ↓	
א 14	ובגין חובי ישראל אתיקרו נְדְוִי ¹⁷	ב יְדְוִי (צילום)
א 17	דאתבני על נְדְוִי ¹⁸ מן קיסי גולמיש	ה יְדְוִי ¹⁹ (צילום)
ב 1	וְעַבְדְוִי יאיין כורדא	
ד 1	אינון צדיקיא כְּבְנְוִי דיעקב	ג מְבְנְוִי
ד 3	וְסַפְתְוִי ²⁰ דכהנא רבא הוו בעין בצלותא ↓	ג וְסַפְתְוִי; ה וְסַפְתְוִי; ו וְסַפְתְוִי
ד 3	וְמַלְוִי ²¹ הוו מהפכין חוביהון	בהו וְמַלְוִי; ג וְמַלְוִי (!)
ד 5	וְמְוִי דבירא דמרים	ג וְמְוִי; ה וְמְוִי; ו וְמְוִי
ד 11	סַפְתְוִי כיערת דובשא לישנין כנינפי	ב סַפְתְוִי; ג סַפְתְוִי; ה שַפְתְוִי...
ה 6	לקל מְלְוִי תבעית שכינתיה ולא אשכחית ה מְלְוִי ²²	
ה 11	רִישֵי אוריתיה דהיא רגיגא (?)	ה רִישֵי ²³ ; ו רִישֵי
ה 13	וְסַפְתְוִי חכימא דעסיקין באוריתא (?)	הו וְסַפְתְוִי ²⁴

14. במהדורת מלמד רְתִיכְוִי. בדיקת צילום כ"י א וב מורה רְתִיכְוִי. התנועה מצוינת בין הו"ו ליו"ד.
15. התנועה מצוינת בין הו"ו ליו"ד.
16. במהדורת מלמד בְּנְדְוִי. בדיקת צילום כ"י א מורה בְּנְדְוִי. תנועת הפתח פלשה לתחום הו"ו.
17. במהדורת מלמד נְדְוִי. בדיקת צילום כ"י א מורה נְדְוִי. כ"י ב נְדְוִי.
18. במהדורת מלמד נְדְוִי. בדיקת צילום כ"י א מורה נְדְוִי. כך גם בכ"י ב ובמהדורת שפרבר, תרגום כתובים.
19. במהדורת מלמד כ"י ה איננו באפרט. בדיקת הצילום מורה נְדְוִי (דגש).
20. השווה עם המצוי בתרגום איוב: ויפתח ספותריה עמך (חילופי נוסח: שפתווי, שיפתווי, שפוהוי, שיפוהוי): :: וַיִּפְתַּח שְׁפָתָיו עִמָּךְ (יא 5). אין ברור אם הכתיבים בו"ו כפולה מכוונים לתופעה דומה למתואר כאן (awwe/owwe), לכך שהה"א נאלמה והתנועה הסופית המקורית נשמרה (owwi), או לכך שהו"ו נתפסה במילה הספציפית הזו כחלק מן השורש (wohy). על העירוב הבלתי סדיר בין הכינוי הצמוד לשמות המסתיימים בעיצור (–יה) לבין הכינוי הצמוד לשמות המסתיימים בתנועה (–והי) ברובד התרגומים המאוחרים למקרא ראה ברק, התרגום הארמי לתהלים, עמ' 234–235.
21. במהדורת מלמד וְמַלְוִי. בדיקת צילום כ"י א מורה וְמַלְוִי (צירי בין הו"ו ליו"ד). צילום כ"י ב וְמַלְוִי.
22. במהדורת מלמד כ"י ה איננו באפרט. בדיקת הצילום מורה מְלְוִי (דגש).
23. במקור העברי כינוי לנסתר "ראשו כְּתָם פְּזו", לכן כנראה אין מדובר בצורת ריבוי נסמך כעדות גוף המהדורה.
24. לפי ההקשר צורת נסמך.

מראה מקום	ציטוט	חילופי נוסח / הערות
ה 16	מורִיגֵי מתיקן כדובשא ↓	ג מורִיגֵוּהִי; ה מורִיגֵא
ה 16	וכל פִּיקְרֵוֹי רגיגן ↓	ב פִּיקְרֵוֹי (צילום) גהו פִּקְרֵי
ה 16	על חִכְיֵמֵי מדהב	בה חִכְיֵמֵי (צילום)
ו 5	כִּבְנֵי דיעקב דלקטו אבנין	גה דבני
ו 11	דאתבני על יִדְוֵי דכורש	
ח 7	כל עממיא דמתילין לִמְוֵי דימא	
ח 7	כל מלכי ארעא דמתילין לִמְוֵי דנהרא	
ח 11	אשתארת בִּידְוֵי דרחבעם בריה	
ח 11	ודבר מן יִדְוִיח ²⁵ עסר שבטין (!)	
איכה א 26 ¹	כגבר מכתשי דבלחודֵי יתיב	בהו דבלחודֵי
ג 9	באבנין פסילן שְׁבִילֵי סרך	ב שְׁבִילֵי
ג 27	לסוברא גיר פקודיא דיי דמן עוֹלִמְוֵי	החו עול(ו)מְוֵי; ב עוֹלִמְוֵי
ג 28	יתיב בלחודֵי ויסבול ייסורין	ב בלחודֵי; ה בלחודֵי; ז בלחודֵי
ג 32	וייחוס עליהון בסגיאות טִיבּוֹתִיה	ה טִיבּוֹתוֹת (קרי כנגד כתיב?)
ג 34	ולמכבשא תחות רִגְלוֹהִי כל אסירי ארעא	ב רִגְלוֹהִי
ה 8	בני חם דאתמסרו עבדין לבניהון דשם	בז לִבְנֵי; ש שפרבר לבְנוֹת
קהלת ב 18 ²⁷	ויסב מן יִדְוֵי עסרתי שבטיא	= ב יִדְוֵי
ג 14	דידחלון בני אנשא מן קִדְמֵי	= י קִדְמֵי
ה 11	אגר עובדי יִדְוֵי יחסין	= אבט יִדְוֵי
ו 12	חשיבין בעֵלֵינִי כטולא (?)	= אב בעֵלֵינִי
ז 7	ומהובד בְּמֵלְוֵי בישיא	= אב בְּמֵלְוֵי
ח 12	דדחלין מן קִדְמֵי ועבדין רעותיה	= אב קדמֵי
יא 4	דלא מתפס בִּידְוֵי דבר אנש	= הי בִּידְוֵי
יב 10	אתכתיב בספר אוריתא על יִדְוֵי דמשה	= בה יִדְוֵי
יב 11	דאתיהיבו על יִדְוֵי דמושה נביא	= בה יִדְוֵי
יב 11	דירעא בלחודֵי ית עמא בית ישראל	ה (שפרבר בלבד) בלחודֵי
אסתר א 28 ¹	ורמא בַּעֲקֵבֵי דנבוכדנצר	ה (8 שורות לסקף עמ' 171)

25. במהדורת מלמד יִדְוִיח. בדיקת צילום כ"י א מורה יִדְוִיח. השווא מעל ה"ד נמתח ומתחבר ישירות לפתח.
26. בהסתמך על מהדורות המוצלחת של ואן היידה לתרגום איכה (ראה במיוחד עמ' 171: חילופי נוסח בכינוי הנסתר).
27. בהסתמך על מהדורת נובל, תרגום קהלת. בשילוב עם מהדורת שפרבר, תרגום כתובים. צוינו רק המקרים הרלוונטיים. לא הובאו חילופי נוסח או הצורות שבגוף המהדורה (חלקם כתבי יד מערביים).
28. בהיעדר מהדורה ביקורתית מנוקדת לתרגום אסתר על פי מסורת תימן (או לפחות מבחר

מראה מקום	ציטוט	חילופי נוסח / הערות
א 1	דאתנסיבת מלכותא מן בְּנֹי	(12 שו' מראש עמ' 173)
א 2	דהוא צבי כרסיא בְּמִלְוֹנֵי אזיל תותיה	(11 שו' לסוף עמ' 175)
א 2	חד בְּמִלְוֹנֵי	(7 שו' לסוף עמ' 175)
א 2	בְּמִלְוֵי סלקין	(17 שו' מראש עמ' 176)
א 4	ואמר ליה שמע מִלְוֵי	(4 שו' מראש עמ' 177)
א 3	ואתקריי סְפָרֵי דמלכא שלמה	(14 שו' מראש עמ' 177)
ב 14	על ידוהי דשעשגז סְרִיטֵי דמלכא	
ו 1	יתיב לעיל מן עֵלְוֵי דמלכא אחשורוש	(10 שו' מראש עמ' 195)
ח 15	ואמרין דין הוא אֲבֵי דמלכא אחשורוש	(6 שו' לסוף עמ' 202)
רות ג 14 ²⁹	ואמר לְעוֹלָמֵי לֹא ישתמודע ארי	= א
ד 17	הוא אבוהי דישי אֲבֵי דרוד	= א
ד 20	ונטופה דבטילו בְּנֹי	= א
ד 22	למיכל מן אילנא דאכלין פְּרִי	ה = פְּרִי; ט = פְּרִי

סיכום הממצאים

אמנם אין כתבי היד של תרגומי המגילות שווים בעניין הניקוד החריג לצינן סיומת הנסתר, ואף באותו כתב יד עצמו אין עקיבות מוחלטת, אך עינינו הרואות כי הקריאה /—'וי' נסמכת על יסודות יציבים. המספר הרב של הצורות מפריך את הטענה בדבר טעויות מצד סופרים ומעתיקים.³⁰ הבדיקה העלתה למעלה מ-55 עדויות בטוחות להגייה החריגה ועוד מספר עדויות מסופקות (סה"כ 59).

תפוצת הכינוי איננה מצטמצמת לתרגום אחד או אפילו לכתב יד אחד. הכינוי מוצא את מקומו בכל אחד מתרגומי חמש המגילות, מי יותר ומי פחות, ולכל הפחות בעשרה כתבי יד שונים. עוד נמצא כי ישנן מילים מסוימות המופיעות בתדירות גבוהה יחסית ובמספר מקורות במקביל. ראש לכול בולטת המילה יד: היא מזדמנת בלא פחות מ-13 מקרים שונים. שאר הצורות השכיחות הן: בנוי X6, מלוי X4, מוי X4, בלחורוי X3, ספתוי X3, קדמוי X2, אבוי X2, עינוי X2. כבר במבט ראשון ניתן לשם

מצומצם של כתבי יד תימניים) נאלצתי להסתמך על המהדורה המוגבלת של שפרבר, תרגום כתובים (כתב יד ה בלבד). בפסוקים המשתרעים על פני עמודים שלמים הובא מראה מקום מדויק בעמודת ח'ג/הערות.

29. המידע המוצג כאן נסמך על עבודת הגמר שלי (אבודרהם, תרגום רות).

30. לשם המחשה: בתרגום ש"ש נמצאו בסך הכול 49 עדויות לסיומת גוף הנסתר (לא כולל מילת היחס על): מתוכן 28 מנוקדות—'וי, והיתר מנוקדות כצפוי. כלומר היחס הוא 40:60 לטובת הכינוי המיוחד לכאורה. תפוצה קרובה נמצאה בתרגום איכה: היחס הוא 50:50. ביתר התרגומים תדירות התופעה פחותה באופן משמעותי, אך זאת בעיקר בשל אופי המהדורות (או היעדרן).

לב, כי רוב המילים ברשימה מתאפיינות באחת משתי תכונות עיקריות: א. מילים קצרות במיוחד (יד, בן, מלה, מים, אב, עין);³¹ ב. מילים המשתייכות לקטגורית מילית היחס (על-ידי, בלחודי, קדמרי). תפוצה זו כשלעצמה אומרת דרשני. מלבד העדות החד משמעית של הניקוד ייתכן שיש דוגמות בודדות המעידות על ההגייה הייחודית מתוך הטקסט העיצורי גופו. הכתיב הנדיר בכ"י א יִדְוִיָה (שה"ש ח 11) מספק בידינו דוגמה שאיננה משתמעת לשתי פנים. גם אם נקלף את רוברד הניקוד מבעד לרוברד האותיות נגיע למסקנה, כי הכתיב מכוון להגיית תנועה סופית e. במקרה זה יש מקום להקביל אל מילת היחס עֲלִי, הנכתבת במקורות רבים באופן דומה עלִיָה. דוגמות נוספות לתמיכת מסורת הכתיב, אם כי ודאיות פחות, הן טִבְוֹתוֹח (איכה ג 32), לְבָנוֹח (קהלת ה 8) ושמא גם זְמֵלוֹי (שה"ש ד 3, כ"י ג). לאור הדברים האמורים אין ספק בידינו, שהקריאה – וי חושפת בפנינו תכונת לשון אותנטית במסורת הנקדנים, תכונה שיש טעם לברר את טיבה ומקורה.³²

הצעה להסבר

אופן היווצרותו של הכינוי איננו פשוט, והוא דורש הסבר מקיף. כבר עמדנו על כך שהתימנים במסורות הלשון הארמיות שבפיהם ובכתביהם, המועברות בקפדנות מדור לדור, מקפידים לקרוא את כינוי הנסתר כבמרבית מסורות הארמית, על כן יש לתהות אם אין מדובר בהשפעה חיצונית על לשון המעתיקים. עם זאת נראה כי להגייה הייחודית יש סימוכין, כפי שהעיר בקצרה מורג,³³ מתוך מסורת התימנים גופה. נקודת המוצא לבירור מהות סופית הנסתר בתרגומי המגילות היא הניקוד (וְחִי <

31. תן דעתך לנטייה הרווחת בארמית להרחיב מילים קצרות באמצעים שונים. כך למשל צורני הריבוי – ון/–הן המרחיבים שמות דו-עיצוריים: קשוותא, שמהתא ועוד (ראה נלדקה, תרומות, עמ' 58); וכך גם צורן הריבוי הארכאי בסורית ובארמית בבליית (–/–א) השומר על צורתו המקורית במילים קצרות במיוחד, למשל ܩܘܢܝܘܬܐ, ܩܘܢܝܘܬܐ; מעיא, שמיא, מיא ועוד (נלדקה, דקדוק סורי, עמ' 50 סעיף 72; אפשטיין, דקדוק, עמ' 117).

32. ראויה לציון כאן שיטת ניקוד נוספת לכינוי הנסתר הנוהגת במקורות תימניים מוגדרים. בכתב יד ניו יורק JTS 5491 (לתיאור מפורט של כתב יד זה וחשיבותו עיין ייבין, מסורת הלשון, עמ' 171–172) אותרו הניקודים החריגים האלה: בְּעוֹלִימְתוֹי (=נערוֹתוֹי, רות ב 23), לְעוֹלֹמוֹי (רות ג 14), פְּרוֹתוֹי (=פרותיו, רות ד 22), אֲשְׁפֹתוֹי (שה"ש ד 3), רְשׁוֹי (= הראש שלו; שם ה 11), וְאֲבֵיָהּ (=והבָּרְיוֹ שם 10); טִבְוֵיָהּ (רות א 8). סביר ביותר להניח, שניקוד כינוי הנסתר בתנועה צירי ומיד אחריה חיריק (ִי) המופיע בכתב היד לסירוגין מתקשר אל תופעה כללית של חילופי צירי/חולם המאפיינת מקורות בבליים קדומים, חטיבות מסוימות במסורת תימן ובאופן בולט במיוחד את כתב היד הנדון. (לבירור התופעה בהרחבה עם הפניה לספרות מחקר עשירה ראה ייבין, מסורת הלשון, עמ' 369–371). בדינונו על כינוי הנסתר – יש חשיבות רבה לממצאים הללו, וזאת משום שהם מסיירים מן הפרק את האפשרות כי מדובר בשתי תופעות הקשורות זו לזו, כפי שלמעשה רמז בלא דין ואן היידה (תרגום איכה, עמ' 134).

33. ראה הערה 6 לעיל.

– וי (= רָגְלוֹי). ניקוד מעיץ זה מזדמן לעתים קרובות בכתבי היד התימניים לתרגומי המגילות,³⁴ וממנו מתחורר, שהה"א הבין־תנועית נאלמה, כפי דרכה במקרים רבים בעברית ובארמית. בעקבות היאלמות הה"א התהווה רצף התנועות oi.³⁵ כדי ליישב את הקושי בהגיית רצף שתי תנועות התפתח במסורת הנקדן הגה מעבר w שתכליתו להפריד בין המהויות התנועיות. הגייה זו נמצאה לה ראייה בלתי שכיחה גם במסורת הכתיב – ומלווי (שה"ש ד 3, כ"י ג) – היוצאת להעיד על הכלל בהגיית כינוי הנסתר.³⁶ עוד ייאמר כי לא מן הנמנע שהגה המעבר הוכפל, אלא שבהיעדר סימון שיטתי של המִכְפֵּל במסורת הניקוד הבבלית על פי רוב אין לכך הוכחה חד־משמעית.³⁷ חשיבות היכפלות הגה המעבר איננה מבוטלת, משום שהיא הביאה למעשה ליצירת דיפתונג הומוגני שממנו יקל יותר להסביר את התפתחות הדיפתונג ההטרוגני. ובקצרה, סביר שהכינוי לנסתר בתרגומי המגילות התפתח כך: ohi > oi > owi > owi/owwi.³⁸

34. ראה למשל: "ואמרו עֲרֹמָיו מלכא וְשִׁלְטָנוֹי וְמִשְׁוֹמְשׁוֹי יבעון" (אסתר ב 2); ועוד הרבה. לכאורה שני הסברים אפשריים לביאור ניקודים אלה (היידה, תרגום איכה, עמ' 171): 1.

החיריק מציינין יו"ד עיצורית, כדרך מנהג כתבי היד של ספרות חז"ל וקטעי הגניזה; 2. מדובר במעין קרי תימדי המכוון לסימנת המקורית – וְהִי. לפי הסבר זה הליש הנקדן את ניקוד הכינוי ההיסטורי על גבי כתיב הכינוי המאוחר. על ההסבר הראשון נקל להשיב, שמיקום התנועה מלמד שהו"ו היא שנהגתה ולא היו"ד. ההסבר השני אמנם מתקבל יותר על הדעת, אך ראה את ההוכחות שיובו בהמשך הדיון (בראש ובראשונה אֲמֵלוֹי ↓).

35. השווה עם הצורות המנוקדות שליִקט ייבין (מסורת הלשון, עמ' 110, 336) מן התרגום: וְבִנְהִי, בְנֹהִי. סימן השווא מכונן כנראה להיאלמות הה"א.

36. עיצוריות הו"ו בכינוי הנסתר מקבלת חיוזק גם מתוך מסורת תרגום מערביות. בכתב היד החשוב של התרגום הארץ־ישראלי, הוא כ"י נאופיטי, אנו מוצאים את הכתיב "קין קטל להבל בחיובי דאבוי" (בראשית כו 1) בעבור הכתיב המתבקש בחייו (= בחייו). הבי"ת מציינת את ההגה /v/ שהשתלשל מ־ /w/ (ראה גולומב, דקדוק, עמ' 52). לבידור התופעה בכללותה ולדוגמות נוספות בהקשרים אחרים ראה אצל קימרון, וי"ו לסימון הגה מעבר; הנ"ל, דיפתונגים והגיית מעבר.

37. עדות יקרת המציאות להכפלת הגה מעבר, אם כי בהקשר אחר, מצאתי אגב העיון בכ"י ט: לְנֹחַ (רות ג 18). עדות זו מצטרפת לממצאים בקטע אחד מן הגניזה – הַטְּיַח, שְׁטַיַח – שעליהם אומר בירנבאום (לשון המשנה בגניזה, עמ' 117): "לפי מיטב ידיעתי [...] לפנינו העדות הכתובה היחידה להיכפלות הגה המעבר הזה [= פתח גנוב]". ושמו גם הצורות האלה מחזקות את הסברה שהגה המעבר הוכפל: יִדְּוִי (שה"ש א 2, 17, כ"י ה), מַלְּוִי (שם 6, כ"י ה), וְטַפְּוִי (שם 13, כ"י ה), פִּלְּוִי (רות ד 22, כ"י ה). על התופעה בפירוט ראה מורג, היכפלות הגיית מעבר; בן־חיים, עואנ"ש, עמ' 45.

38. מצד שני אפשר להציע תהליך שונה במקצת הידוע ממקורות מערביים: ohi > oi > oy > oyⁱ > owi > owwi. כלומר רצף התנועות oi התמוזג לכדי דיפתונג, וזה בתורו התפעל לשתי חברות נפרדות (oyⁱ), ולאחר מכן הפכה היו"ד להגה מעבר w בדרך של הידמות חלקית לתנועה הקודמת, oyi > owi. על תופעה מקבילה במסורת השומרנית עמד זאב בן־חיים (עואנ"ש ה, עמ' 46–47). הוא הראה שבעברית השומרנית הדו־תנועה ōy נוטה להתפרק לרצף של שתי חברות -uwwi-. כך למשל שם העצם גוי נהגה בקרב השומרנים guwwi. צורה אחרונה זו דומה להפליא למצב המשתקף בניקוד התימני.

משעמדנו על אופי הכינוי המשתקף מבעד לניקוד התימני נוכל להתקדם ולהציע הסבר לכינוי החריג יחסית במקורותינו.

בכתבי היד ניכרות מספר דרכים גרפיות עיקריות לציון סיומת הנסתר (וֹי, וֹי, וֹי, וֹי), אך למרבית העדויות מכנה משותף בולט אחד, והוא צמיחתה המחודשת של הדוֹתנועה aw כנגד התנועה הארוכה \bar{a} .³⁹ ארבע צורות מנוקדות (בחמש היקרויות) אכן מוכיחות שעניין לנו במימוש מובהק של דוֹתנועה: יִדְוִי, מִפְּוִי, וְסִפְּוִי, פִּלְרְוִי.⁴¹ תהליך מעין זה שבו תנועה ארוכה אחת מפתחת הגה מעבר והופכת לדיפתונג איננו שכיח בלשונות שמיות, על כן יש משמעות רבה לעובדה, שתופעה דומה למתואר כאן ידועה היטב בארמית הבבלית שבפי יהודי תימן ובמקורות ארמיים חיצוניים מעטים נוספים.⁴²

כידוע, אחד מסימני ההיכר הבולטים של הארמית הבבלית במסורת תימן הוא קיומה השיטתי של הדוֹתנועה בצורות המקור של הבניינים הנגזרים, דרך משל: שְׁדוֹרִי, אֶפְרוֹשִׁי, אִמְלֹכִי, אֶשְׁתְּבֹרְחִי (כנגד הצורות הצפויות בארמית מזרחית: שְׁדוֹרִי, אֶפְרוֹשִׁי, אִמְלוֹכִי, אֶשְׁתְּבוֹחִי וכיו"ב).⁴³ במחקרו על הדוֹתנועות בארמית הבבלית הכיר מורג בעובדה, שהדוֹתנועה בצורות המקור של הבניינים הנגזרים נוצרה מתוך התנועה הארוכה \bar{a} ($\bar{a} > aw$).⁴⁴ לאור זאת ייתכן, שהנטייה להמיר תנועה ארוכה אחת בתנועה והגה מעבר היוצרים יחד דיפתונג איננה מוגבלת לתחום צורות המקור, והיא מזדמנת גם בתחום כינויי הגוף הדבוקים, בדיוק כפי שניכר בכתבי היד לתרגומי המגילות.

על אלה אוכל להוסיף שני משקלים שמניים שאפשר שפעל בהם תהליך

39. כאמור, מבדיקת תצלומי כמה מכתבי היד עולה שסימן תנועת הצירי מעל היוֹד – (וֹי) – אופייני בעיקר למקרים שבהם תנועת הפתח פלשה לתחום העיצור התוכף. במקרים כאלה נאלץ הנקודן לסמן את התנועה מעל היוֹד. יתר על כן, ידועה כבר נטיית הנקודנים לדחוק את סימני הניקוד העליון לכיוון האות התוכפת. בר בבד, בכל זאת סימנים שונים עלולים לרמוז על יוֹד הגוייה (בייחוד יוֹד כפולה). עם זאת מיקום התנועה, אם מעל היוֹד ואם מעל היוֹד, איננו מעורר קושי מיוחד. בעיקרו הוא מעיד, שאופי הגה המעבר לא היה מוחלט. לעתים הוא הושפע מהתנועה הקודמת ולעתים מהתנועה התוכפת. אשר לניקודים יוצאי דופן בשווא כנגד פתח (למשל שה"ש 9 רִתְלִכְוִי, כ"י ד) ציון כי ההגייה הבסיסית של השווא במסורת תימן היא כהגיית חטף־פתח, על כן ספק רב אם ההבדל המשתקף מדוגמות אלה הוא משמעותי.

40. יש דוגמה אחת לקיומה של תנועת קמץ כנגד פתח: "סִפְּוִי כיערת דובשא" (שה"ש ד 11). קרוב לוודאי שנוכחות העיצור השפתי ו"ו השפיעה על גון התנועה הקודמת לו. לעניין זה השווה עם חילופי התנועות בצורות המקור בכתבי היד של התלמוד מן הגניזה: לְאִיתְגְּוִי לעומת אִיקְפּוֹלִי (מורג, הדוֹתנועה, עמ' 343).

41. ראה הערה 37.

42. למקבילות בשפות שמיות שונות וסקירה מקיפה של ספרות המחקר בנושא ראה מורג, הדוֹתנועה, עמ' 342–348.

43. שם, עמ' 342.

44. שם, עמ' 347.

הדיפתונגיזציה במסורת ההגייה התימנית לתלמוד הבבלי: 1. צורות שם פועל חריגות השקולות כמשקל היסטורי *קטולָא: *בְּלוּשָא < *בְּלוּשָא, *בְּלוּשָי; *בְּנוּא < *בְּנוּא, *בְּנוּי (השווה *בְּנוּא); *פְּרוּחָא, *פְּרוּחִי (השווה *פְּרוּחָא); *סְתוּרָא < *סְתוּרָא, *סְתוּרִי (השווה *סְתוּרָא); *פְּרוּחָא < *פְּרוּחָא, *פְּרוּחִי (השווה *פְּרוּחָא);⁴⁵ 2. המשקל *קטלוּיא, הקשור מבחינה סמנטית למשקל הקודם. משקל זה מופיע בכתבי היד ובדפוסים בתנועת חולם, ואילו מסורת תימן לתלמוד נוקטת דו-תנועה: ⁴⁶*אָהלוּיא, אָהלוּי (= סוחר בשמים), *אָזלוּיא, אָזלוּי (= אורג), *נַפְטוּיא, נַפְטוּי (= סוחר נפט), *צְרוּיא, צְרוּי (= סוחר בגדים). השוואה גם עֶקוּלָא (לעומת *عقلا).

הדוגמות האחרונות יוצאות ללמד על היקף נרחב יחסית של דיפתונגיזציה במסורת תימן: בפועל (צורות מקור), בשם (*קטולָא, *קטלוּיא), וכעת גם במערכת הכינויים החבוריים.

השלב האחרון בהשתלשלות כינוי הנסתר הוא מעתק התנועה i בהברה פתוחה סופית (בלתי מוטעמת) לתנועת e: awwi/awi > awwe. ניתן כמובן לטעון, כי המרת התנועה הסופית בכינוי הנסתר היא פרי מעתק פונטי שבמרכזו גיוון התנועה הגבוהה i לתנועה נמוכה יחסית e;⁴⁷ אך העובדה שמעתק מסוג זה איננו ניכר במסורת תימן מעוררת קושי.⁴⁸ כיוון שכך נראה יותר להניח, כי חילופי התנועות בסיומת הנסתר נובעים מפעולת היקש. יש מספר גורמים שהיה בכוחם להשפיע: 1. כינוי הנסתר החבור לשם עצם המסתיים בעיצור (ה־) שחדר לתחום הריבוי⁴⁹ (ושמא הדיפתונג המחודש aw נתפס כסוגר הברה); 2. צורן הריבוי המזרחי וצורן הנסמך (ה־), שהרי הכינוי מצטרף ברגיל לשמות בלשון רבים; 3. מילת היחס על, המזדמנת בחלק מניבי הארמית ובייחוד בניבים המזרחיים בו"ו עיצורית: עֶלוּי (ה); 4. צורות המקור של שורשי ל"י בבניינים הנגזרים הקרובות במבנה הברותיהן לסיומת הנסתר הנדונה,

45. בנוגע לתבניות שם הפועל החריגות במסורת תימן ראה מורגנשטרן, הערות למסורת ההגייה התימנית, עמ' 75–79.

46. השוואה אפשטיין, דקדוק, עמ' 121 ולויאס, דקדוק, עמ' 86 לעומת מורג וקארה, שם העצם, עמ' 301.

47. מעתק מעין זה ידוע במסורות שונות של העברית והארמית: 1. בתעתיקי אורינגס $i > \eta/e$, למשל $\delta\epsilon\lambda\lambda\iota\theta\alpha\nu\eta = \delta\eta\lambda\iota\theta\alpha\nu\eta$ (תהלים ל 2), $\sigma\upsilon\mu\alpha\gamma\epsilon\nu\nu\eta = \sigma\upsilon\mu\alpha\gamma\epsilon\nu\eta$ (שם כח 7), $\sigma\zeta\epsilon\iota = \sigma\zeta\epsilon\iota$ (שם) ועוד; 2. בשטר מכר מן המאה השנייה לסה"נ ממדבר יהודה, שבו יש שימוש בה"א סופית כאם קריאה לתנועה היסטורית i, כגון עין גדה, בעלה, מנה (= עין גדי, בעלי, מני; להרחבה ראה כותן וקימרן, שטר); 3. לעתים רחוקות בארמית הנוצרית ובארמית השומרנית (שם, עמ' 110). אני מודה לאלכסיי יודיצקי על שהפנה אותי לעדויות אלה.

48. במסורת תימן מעתק התנועות e > i מוגבל לקטגוריית צורות הבינוני שהנו"ן הסופית נקטפה בהן, היינו שְמָעִין < שְמָעִי < שְמָעִי. לדעת מורג (ארמית במסורת תימן, עמ' 105) מקור המעתק הוא באנלוגיה לצורן הריבוי המזרחי: ...

49. וראוי לזכור, כי בארמית הבבלית ובמנדעית הכינוי ... היה משמש הן לשם ביחיד והן לשם רבים (אפשטיין, דקדוק, עמ' 122–123).

למשל שְׁנוּי, אתחַנוּי, לרצוּי. מבין ארבעת ההסברים ההסבר הראשון נראה עדיף, ולו בשל הצורך בסמן ברור ומובהק לציון גוף הנסתר לאחר שנשתבש מערך התנועות. מעניין כי בסוגיית התנועה הסופית e לציון גוף הנסתר לשמות כריבוי מסורת תימן איננה בודדה. סימנים לתופעה מקבילה אפשר למצוא בדיאלקטים ארמיים נוספים, ומעניין עוד יותר כי אלה דווקא דיאלקטים מערביים. כדרך שיטה תימצא תנועה זו בדיאלקט הארמי של מעלולא, שבו כינוי הנסתר /-ōye/ הוקש כנראה מהיחיד.⁵⁰ בניבי הארמית המאוחרת של ארץ ישראל תדירות התופעה פחותה, אם כי בכל זאת יש לה הדים. ככל שידיעתי מגעת בקטעי הגניזה נמצאות שתי עדויות מנוקדות חשובות: עֵינוּ בְּקטעי פיוט,⁵¹ מוֹ בְּקטעי התרגום.⁵²

במסורת ההגייה של הארמית השומרנית גיוון התנועה מייחד שני שמות ראשוניים: ābuwwe (אבוה = האב שלו), āuwwē (אחוה = האח שלו).⁵³ לדעת בן-חיים אפשר שמוצא שתי הצורות החריגות בדיאלקט השומרני הוא ב"דימוי מאוחר לכינוי הנסתר". עוד הוא מוסיף, כי לדעתו הכתיבים עֵינוּה, אפוּה, בנוה בכתובת עין גדי מעידים אף הם על תהליך קרוב לזה שפעל במקורות השומרניים (כלומר נהגו הלכה למעשה appuwwē וכדומה).⁵⁴ על כך ניתן להוסיף, כי גם במקורות הכתובים ארמית גלילית מתועדים השמות הראשוניים בכתיב יוצא דופן, אבוה, אחוה, ונספח אליהם חמוה. החוקרים נחלקו באשר לטיבם ומוצאם של כתיבים אלו; אולם לאור הדמיון הניכר למצוי בארמית השומרנית אין לדחות על הסף את האפשרות, שדינם זהה.⁵⁵

עובדה ראויה לציון היא, כי בתרגום השומרני ניכרות שתי שיטות כתיב לכינוי

50. כך מציע פסברג (עיונים בארמית של שרידי התרגום, עמ' 20): $\delta y + e > \delta ye$.
51. ההקשר המלא: גְּלִי עֵינוּךְ / וְאָמור לְסִקוּךָ / דִּיחְלִי עֵינוּךְ / וְנִסְקוּךָ בְּנִהָךְ. מתוך יהלום וסוקולוף, שירת בני מערבא, עמ' 222 (פיוט לו, 6). נוסף על כך ראה את הערתו של פסברג, שירת בני מערבא (ביקורת), עמ' 162.
52. ראה פסברג, דקדוק, עמ' 59; הנ"ל, תרגום המילה "מים", עמ' 490. שתי עדויות נוספות להגייה זו נמצאו באחרונה בכ"י נירנברג לתרגום רות (וכן בדפוס בומברג, הידוע בויקתו ההדוקה לזה האחרון) – "ובעידן דאת צהית למְנִי אוילי למנייא ותהי שתיא מְנִי דימלין עולימיא" (= רות ב 9; דפוס בומברג על אתר: לְמוֹי... מוֹי) – אולם מתוך ההקשר מתעורר ספק אם מדובר בשם עם כינוי לנסתר.
53. ראה בן-חיים, תיבת מרקה, עמ' 17 (הערה 28). על תופעה מקבילה בתחום כינויי המושא החבורים לפועל המסתיים בתנועת /u/ עמד פלורנטיין (קווים במערכת הפועל, עמ' 56, 65; השומרנית, עמ' 67). לשיטתו צורך גוף הנסתר המשתקף מן הכתיבים ואפקוה (=ויציאוהו, בראשית יש 16), ואנחהו (=וינחהו, שם); אכרוה (=הכירוהו, שם מב 8) וכיו"ב נהגה /-uwwē/ בעקבות תהליך פונטי דומה.
54. בן-חיים, תיבת מרקה, עמ' 17 (הערה 28). על האמור שם הוסף כעת את הצורה דרגוה בכתובת כורזין (נוה, על פסיפס ואבן, עמ' 14).
55. להסבר אחר ראה פסברג, עוללות, עמ' 202–204.

הנסתר בשמות המוזכרים, וכי שתי שיטות כתיב אלה מובחנות זו מזו על סמך קריטריון כרונולוגי. האחת קדומה, אביו/אחיו (מיוצגת על ידי כ"י J), והאחרת מאוחרת, אחוה/אבוה (מיוצגת על ידי כ"י A). השיטה הראשונה מכוונת להגייה $\bar{a}o/\bar{a}bo$ והיא הרווחת בכלל השמות המסתיימים בתנועה, ואילו השיטה השנייה, ששורשיה מצויים במעט כבר בכ"י J, מכוונת להגייה $\bar{a}uww/\bar{a}buww$.⁵⁶ מיותר לציין, כי חלוקה זו מגלה דמיון רב לחלוקה המתגבשת כאן בין התרגומים הקנוניים (אונקלוס ויונתן) לבין תרגומי המגילות.⁵⁷

אמת היא כי אין כל הכרח להניח שהכינוי המיוחד בתרגומי המגילות משתלשל באופן ישיר מהכינויים המערביים שהוזכרו, אך ההקבלה ביניהם בוודאי יכולה להצביע על האותנטיות שלו והתאפשרותו בלשון.

סיכום

סיכומו של עיוננו בכתבי היד ובמהדורות הביקורתיות מלמד, שבמסורת תימן לתרגומי המגילות, וזאת להבדיל ממסורת קריאתם את תרגומי אונקלוס ויונתן לנביאים, התקיימה קריאה מיוחדת לציון גוף הנסתר: –'י. בדיקת המציאות לאשורה מלמדת, כי אין מדובר במשוגות העתקה ארעיות אלא במסורת לשונית מבוססת היטב המייחדת את רובד לשון תרגומי המגילות מפני יתר ניבי הארמית. תדירותה הגבוהה במספר לא מבוטל של כתבי יד ותפוצתה המוגדרת יחסית בקטגוריות צורניות מסוימות מעידות על מקוריותה.

זו העת לציין, כי נמצאה עדות אחת ויחידה לצורך המדובר במסורת מערבית לתרגומי המגילות. בכ"י נירנברג⁵⁸ לתרגום קהלת, ובעקבותיו גם בדפוסים ראשונים של מקראות גדולות (דפוס בומברג), אותרה הצורה דלהלן: "וחוכמת צדיקא ועניא מזדלדלא בעיני רשיעי דרני" (קהלת ט 16).⁵⁹ הימצאות הצורך המיוחד (כולל דגש)

56. לשם המחשה: ואדיר יוסף ית אביו וית אחיו (כ"י J) :: ואתיב יוסף ית אבוה וית אחוה (כ"י A, בראשית מז 11). פלורנטיין (השומרונים, עמ' 67) מונה בכ"י J 105 ייקרויות לכתיב אחיו לעומת שתי הייקרויות בלבד לכתיב אחוה. ומן העבר השני בכ"י A יש עשרות דוגמות לאחוה, כגון בראשית ט 22, 25; י 25; יד 16; כז 23, 30, 37; מב 8, 21, 28, 38 ועוד. אני מודה לפרופ' אלישע קימרון, שהעמידני על מציאות זו בתרגום השומרונים.
57. וכבר עמד אברהם טל (ארמית שומרנית מאוחרת, במיוחד עמ' 163, 186) על הדמיון העקרוני והכרונולוגי בין הדיאלקט הספרותי השומרני המאוחר ללשון תרגומי הכתובים, המיוחס ליונתן ואחרים.
58. כ"י אשכנזי שלם למקרא, נביאים וכתובים (פרט למשלי ודברי הימים) משנת 1291 המנוקד ניקוד טברני. השווה הערה 52 לעיל.
59. ראה נובל (תרגום קהלת) המביא באפרט את עדות דפוס ראשון. במהדורת ונציה 1517 בלא דגש, דרני. במהדורת 1525 כולל דגש, דרני. בדפוס מקראות גדולות בן זמננו נתקפחה הצורה הייחודית, ובמקומה הכינוי הארמי השגור דריה.

במסירה מערבית-תרגומית-חיצונית, שכל הנראה איננה תלויה במסורת תימן, מחזקת את מהימנות התופעה ועשויה ללמד על היקף נרחב ממה שהונח עד כה. יש לקוות שהמשך העיון יעלה דוגמות נוספות.

מלבד עדות זו לא נמצאו עדויות נוספות המקבילות במלואן לסיומת הנסתר בדיאלקטים ארמיים אחרים, אבל באותה עת אין להקל ראש בחשיבות העדויות ממוצא מערבי להמרת התנועה הסופית i בתנועת e: 1. כינוי הנסתר *ōye* הרווח בימינו בדיאלקט הארמי של מעלולא; 2. עֵינֹוֹ בפיט ארץ-ישראלי קדום ומוֹוֹ בקטע תרגום מן הגניזה; 3. מסורת ההגייה של הארמית השומרנית: *ābuwwe* (= אבוה), *āuwwe* (= אחוה), וכן הכתיבים הזהים – אחוה, אבוה, חמוה – במקורות הספרותיים הכתובים בדיאלקט הארמי גלילי.

בגוף המאמר הוצע הסבר אפשרי אחד להתפתחות הכינוי. ההסבר המוצע נסמך על גורמים פונטיים המאפיינים בין היתר את מסורת תימן (דיפתונגיזציה) ועל גורמים אנלוגיים שנמצאו להם הדים בניבים ארמיים אחרים (היקש לכינוי הנסתר הנלווה לשם עצם המסתיים בעיצור). השחזור המשוער להתפתחות כינוי הנסתר בתרגומי המגילות הוא כדלקמן: *awwe* > *awi/awwi* > *owi/owwi* > *oi* > *ohi* > *[awhi]*.⁶⁰

60. יוחנן ברויאר, הקורא הנאמן של המאמר, הציע לי בכתב לשקול גם את האפשרות הזאת: במקום להניח תהליך מעגלי *aw* > *o* > *[aw]* אולי אפשר לקפוץ על החוליה האמצעית, ולשער שהדיפתונג המקורי הוא שנתקיים כאן. וכך הוא גם מסביר את עיצוריות ה"ו". לפי הנחתי מדובר בהגה מעבר בהשפעת החולם הקודם, ואילו לפי הצעת ברויאר זוהי ה"ו" המקורית שנתקיימה בעברית ובסורית. ולמרות זאת ברויאר מודע לקושי המהותי המתעורר נוכח הצעתו: "הדבר היחיד העומד נגד סברה זו הוא שאולי קשה להניח שדיפתונג עתיק כזה נתקיים דווקא במסורת התרגום המאוחרת בשעה שבמקורות קדומים, כגון המקרא ואונקלוס, לא נתקיים".

כתב יד נירנברג לתרגום קהלת ט 16⁶¹

61. אני מבקש להודות למחלקת כתיבי היד שבספריית העיר נירנברג ולעומדת בראשה, ד"ר כריסטינה זאוואר (Christine Sauer), על הצילום האיכותי שסיפקו לי ועל הרשות לפרסם אותו. מראה מקום מדויק: Stadtbibliothek Nürnberg, Solg. Ms. 7.2°, f. 31r.

קיצורים

כתבי יד

- כ"י א = London, British Library Or. 1302 (= נובל ב)
 כ"י ב = Oxford, Bodleian Library MS Opp. Add. Qu. 139 (Neubauer 2333) (= היידה ד; נובל ג)
 כ"י ג = New York, Jewish Theological Seminary Lutzki 477
 כ"י ד = New York, Jewish Theological Seminary Lutzki 476
 כ"י ה = London, British Library Or. 2375 (= היידה ג; נובל א; שפרבר)
 כ"י ו = London, British Library Or. 1476 (= היידה א)
 כ"י ז = London, British Library Or. 2377 (= היידה ב)
 כ"י ח = New York, Jewish Theological Seminary Lutzki 472b (= היידה ז; נובל ד)
 כ"י ט = New York, Jewish Theological Seminary Lutzki 431 (= נובל ה)
 כ"י י = New York, Jewish Theological Seminary Lutzki 473 (= נובל ו)
 כ"י נירנברג = Nuernberg, Stadtbibliothek Solg. Ms. 7.2° (= כתב יד מערבי המתוארך לשנת 1291)

מהדורות

- אבודרהם, תרגום רות = א' אבודרהם, תרגום רות הארמי על-פי מסורת תימן: מהדורה מדעית ועיונים בענפי המסירה, עבודת גמר, אוניברסיטת בן-גוריון, תשע"ב
 היידה, תרגום איכה = A. van der Heide, *The Yemenite Tradition of the Targum of Lamentations*, Leiden 1981
 מלמד, תרגום שיר השירים = R. H. Melamed, "The Targum to Canticles = according to Six Yemen Mss. Compared with the 'Textus Receptus'", *JQR* 12 (1921–22), pp. 57–117
 נובל, תרגום קהלת = P. S. Knobel, *Targum Qoheleth*, Ph.D. Diss., Yale University, 1976
 שפרבר, תרגום כתובים = A. Sperber, *The Bible in Aramaic Based on Old Manuscripts and Printed Texts*, vol. IV A: *The Hagiographa*, Leiden 1968

ספרות

- אפשטיין, דקדוק = י"נ אפשטיין, דקדוק ארמית בבליית, ירושלים ותל אביב תש"ך
 בירנבאום, לשון המשנה בגניזה = ג' בירנבאום, לשון המשנה בגניזת קהיר, ירושלים תשס"ח
 בן-חיים, עואנ"ש ה = ד' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, כרך חמישי: לשון תורה, ירושלים תשל"ז

- בן־חיים, תיבת מרקה = ז' בן־חיים, תיבת מרקה, ירושלים תשמ"ח
 ברויאר, שם העצם = י' ברויאר, "שם העצם בארמית של התלמוד הבבלי לפי מסורת
 תימן", לשוננו סה (תשס"ב), עמ' 121–142
 ברק, התרגום הארמי לתהלים = ד' ברק, התרגום הארמי לתהלים: תיאור מורפולוגי,
 עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, תשס"ח
 D. Golomb, *A Grammar of Targum Neofiti* (Harvard Semitic Studies, 34) California 1985
 G. Dalman, *Grammatik des jüdisch-palästinischen Aramäisch*², = דקדוק
 Leipzig 1905
 A. Tal, "In Search of Late Samaritan Aramaic", =
Aramaic Studies 7 (2009), pp. 163-188
 יהלום וסוקולוף, שירת בני מערבא = י' יהלום ומ' סוקולוף, שירת בני מערבא: שירים
 ארמיים של יהודי ארץ ישראל בתקופה הביזנטית, ירושלים תשנ"ט
 ייבין, מסורת הלשון = י' ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי,
 א–ב, ירושלים תשמ"ה
 יעקב, תבניות תצורה = ד' יעקב, "תבניות תצורה במסורת שלבני תימן", בתוך א'
 אטינגר וד' בר־מעוז (עורכים), מטוב יוסף: ספר היובל לכבוד יוסף טובי, חיפה
 תשע"א, עמ' 37–60
 H. M. Cotton & E. Qimron, "XHev/Se ar 13 of 134 or 135 C.E. =
 – A Wife's Renunciation of Claims", *JJS* 49 (1998), pp. 108-118
 לויאס, דקדוק = ק' לויאס, דקדוק ארמית בבלי, ניו יורק תר"ץ
 מורג, ארמית במסורת תימן = ש' מורג, ארמית במסורת תימן: לשון התלמוד הבבלי,
 ירושלים תשמ"ח
 מורג, הדו־תנועה = ש' מורג, "הערות לסוגיית הדו־תנועות בארמית הבבלי", בתוך
 מ' בר־אשר, א' דותן, ד' טנא וגב"ע צרפתי (עורכים), מחקרי לשון מוגשים לזאב
 בן־חיים בהגיעו לשיבה, ירושלים תשמ"ג, עמ' 337–358 [= מורג, עיונים, עמ'
 271–292]
 מורג, היכפלות הגיי מעבר = ש' מורג, "לבעיית היכפלותם של הגיי מעבר", תרביץ
 כג (תשי"ב), עמ' 236–239 [= מורג, עיונים, עמ' 145–149]
 מורג, עיונים = ש' מורג, עיונים בעברית, בארמית ובלשונות היהודים, בעריכת מ'
 בר־אשר, י' ברויאר וא' ממן, ירושלים תשס"ד
 מורג וקארה, שם העצם = ש' מורג וי' קארה, ארמית בבלי במסורת תימן: שם העצם
 (עדה ולשון, כד), ירושלים תשס"ב
 M. Morgenstern, "Notes on the = הערות למסורת ההגיייה התימנית
 Noun Patterns in the Yemenite Tradition of Jewish Babylonian Aramaic",
Revue des Etudes Juives 168 (2009), pp. 51-83

- M. Morgenstern, *Studies in Jewish = מחקרים בארמית יהודית בבליית Babylonian Aramaic Based upon Early Manuscript Sources* (Harvard Semitic Studies, 62), 2011
- L. Díez Merino, "La tradición yemeni de Targum de = מרינו, מסורת תימן = Hagiografos", *Estudios Biblicos* 42 (1984), pp. 269-313
נוה, על פסיפס ואבן = י' נוה, על פסיפס ואבן: הכתובות הארמיות והעבריות מבתי-
הכנסת העתיקים, ירושלים תשל"ח
- T. Nöldeke, *Compendious Syriac Grammar*, trans. J. A. = נלדקה, דקדוק סורי = Crichton, London 1904
- M. Florentin, *Late Samaritan Hebrew: A Linguistic = פלורנטיין, השומרנית Analysis of its Different Types*, Leiden & Boston 2005
פלורנטיין, קווים במערכת הפועל = מ' פלורנטיין, קווים במערכת הפועל של הארמית השומרנית: עיון דיאכרוני ע"פ חומר שבתרגום השומרני לתורה, עבודת גמר, אוניברסיטת תל אביב, תשמ"ב
- S. E. Fassberg, *A Grammar of The Palestinian Targum = פסברג, דקדוק = Fragments from the Cairo Genizah* (Harvard Semitic Studies, 38), Atlanta, GA 1990
פסברג, עוללות = ש' פסברג, "עוללות בארמית המערבית", מחקרים בלשון ב-ג (תשמ"ז), עמ' 199-206
- פסברג, עיונים בארמית של שרידי התרגום = ש' פסברג, "עיונים בארמית של שרידי התרגום הארץ-ישראלי לאור חומר משווה", דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, חטיבה ד, ירושלים תשמ"ה, עמ' 17-22
- פסברג, תרגום המילה "מים" = ש' פסברג, "תרגום המילה 'מים' במיוחס ליונתן", מסורות ט-יא (תשנ"ז), עמ' 483-494
- קאופמן, המיוחס ליונתן = ש"א קאופמן, "התרגום המיוחס ליונתן והארמית היהודית הספרותית המאוחרת", עיוני מקרא ופרשנות ג: ספר זיכרון למשה גושן-גוטשטיין, רמת גן תשנ"ג, עמ' 363-382
- E. M. Cook, *Rewriting the Bible: The Text and Language = קוק, המיוחס ליונתן of the Pseudo-Jonathan Targum*, Ph.D. Diss., University of California, Los Angeles 1986
- קימרון, דיפתונגים והגיי מעבר = א' קימרון, "על דיפתונגים והגיי מעבר במגילות מדבר יהודה", מחקרים בלשון ב-ג (תשמ"ז), עמ' 259-278
- קימרון, וי"ו לסימון הגה מעבר = א' קימרון, "וי"ו לסימון הגה מעבר", בתוך צ' טלשיר, ש' יונה וד' סיון (עורכים), תשורה לשמואל, באר שבע וירושלים תשס"א, עמ' 362-375

